

Феннич В.П. Принцип пропорційності цивільного процесу. *Матеріали 73-ї підсумкової наукової конференції професорсько- викладацького складу юридичного факультету (28 лютого 2019 року, м. Ужгород) / Ужгородський національний університет; За заг. ред. С.Б. Булеци, Я.В. Лазура. Ужгород, 2019. С. 87-91.*

Феннич В.П.

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права та процесу

юридичного факультету Ужгородського національного університету

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Для правової держави характерне втручання у свободу особи тільки тоді, коли це дійсно потрібно. Причому обсяг втручання повинен відповідати поставленій цілі. Співвідношення між публічним та приватним інтересом у цьому разі повинні бути такими, коли загальне суспільне благо, яким переймається держава, не може порушувати свободу окремої людини. Треба дотримуватися балансу необхідного державного втручання у приватні справи. Саме на цьому базується принцип пропорційності, який традиційно виділяється серед принципів цивільного процесу. Даний принцип, не дивлячись на його важливість, свого часу не мав нормативного закріплення. Попередня редакція ЦПК України мала тільки фрагментарні вкраплення прояву принципу пропорційності в цивільному судочинстві. Зокрема, при застосуванні заходів забезпечення позову, ч. 3 ст. 152 ЦПК України до редакції в жовтні 2017 року передбачала, що «види забезпечення позову мають бути співмірними із заявленими позивачем вимогами». Внаслідок чого цей принцип часто ще називали принципом сумірності, який повинен допомогти суддям належним чином збалансувати цінності, обґрунтувати рішення та спрямувати свободу судового розсуду в правильний бік¹.

В цивільному процесі принцип пропорційності частіше аналізували як принцип, що сформувався під впливом міжнародної практики Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ), рішення якого визнаються в Україні

¹ Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності у практиці судів загальної юрисдикції. *Право і суспільство*. 2015. №4. Частина 3. С. 12.

джерелом права. Зокрема, у справі «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ вказав, що не є достатнім, щоб втручання, яке розглядається, належало до винятків, перелічених у пункті 2 статті 10, так само не є достатнім, щоб таке втручання виправдовувалося тим, що його предмет належить до якоїсь визначеної категорії або підпадає під дію правової норми, викладеної у формі загальних і безумовних понять: Суд має переконатися у тому, що втручання, з огляду на факти і обставини конкретної справи, яку він розглядає, справді було необхідним². В іншій справі – справі «Фрессоз та Руар проти Франції» – ЄСПЛ зазначив, що «необхідність» будь-якого обмеження здійснення свободи вираження поглядів має бути обґрунтована з усією переконливістю. Звичайно, насамперед національна влада має оцінити, чи існує «нагальна суспільна необхідність», що виправдовує таке обмеження, і тут вона користується певною свободою розсуду³. У справі «Оджалан проти Туреччини» ЄСПЛ вказав, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод націлена на пошук справедливого балансу між загальним інтересом суспільства та захистом особистих прав⁴. Подібні рішення ЄСПЛ, де надавалася оцінка діям органів державної влади у контексті принципу пропорційності, виносилися і проти України: у справі «Жовнер проти України» була надана оцінка відстрочка виконання рішення Конотопського міського суду від 1 квітня 1998 р., що визнало за нею право на надбавку за вислугу років. Показовим у цій відстрочці було те, що вона не містила жодного точного строку виконання рішення суду, внаслідок чого воно залишалось невиконаним вже протягом шести років. Для заявниці не було жодної гарантії, що воно буде виконаним у найближчому майбутньому. Оскільки рішення суду набрало законної сили, то в розумінні міжнародних документів (ст. 1 Першого Протоколу) воно стало «майном», де заборона виконувати рішення суду можна розглянути як втручання в її права на майно. Виходячи з цього і навіть якщо припустити, що втручання держави у право заявниці на виконання норм щодо її майна буде

² Рішення ЄСПЛ «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» від 6 листопада 1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_164 (Дата звернення: 12.04.2019)

³ Рішення ЄСПЛ «Фрессоз та Руар проти Франції» від 21 січня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_361 (Дата звернення: 12.04.2019)

⁴ Рішення ЄСПЛ «Оджалан проти Туреччини» від 12 травня 2005 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/SO2560?an=2> (Дата звернення: 12.04.2019)

засноване на законі і служити правомірній меті, ЄСПЛ вважає, що була порушена точна рівновага між вимогами загального інтересу спільноти і вимогами охорони права заявниці на її майно і що заявниця зазнала і продовжує нести особливий та непомірний тягар⁵; у справі «Ляшко проти України» було вказано, що суд повинен перевірити, чи було втручання виправданим та необхідним у демократичному суспільстві, та, зокрема, чи було воно пропорційним, і чи були причини, надані національними органами влади на його виправдання, важливими та достатніми⁶; у справі «Гримковська проти України» стверджувалося, що Уряд не довів, що перед ухваленням рішення про визначення вулиці Ч. частиною магістральної дороги М04 було підготовлено відповідне техніко-екологічне обґрунтування, а після цього впроваджено розумну політику природокористування. А також, Уряд не довів, що заявниця мала реальну можливість брати участь у прийнятті відповідних рішень, включаючи можливість оскарження дій міської влади у незалежному органі. 149 Пам'ятаючи про ці два фактори та Орхуську Конвенцію (див. п. 39), Суд не може зробити висновок, що у цій справі було досягнуто справедливого балансу⁷.

Нова редакція ЦПК України 2017 року вперше прямо закріпила принцип пропорційності в ст. 11 та визначила критерії його застосування під час розгляду і вирішення цивільних справ. Указані новели змушують розібратися з юридичною природою принципу пропорційності для цивільного судочинства.

С. Погребняк вважає, що ідея пропорційності веде свій відлік із аристотелівської концепції справедливості, що, до речі, частково пояснює успіх концепції пропорційності в усьому світі. Так, Аристотель стверджував, що справедливе – це пропорційне, а несправдливе – те, що порушує пропорційність. Він виходив з того, що належне при розподілі (*justitia distributiva*) полягає в пропорційності: кожний має отримати по заслугі, по гідності. Тому розподільній справедливості відповідає геометрична, тобто

---

⁵ Рішення ЄСПЛ «Жовнер проти України» від 29 червня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221 (Дата звернення: 12.04.2019)

⁶ Рішення ЄСПЛ «Ляшко проти України» від 10 серпня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_275 (Дата звернення: 12.04.2019)

⁷ Рішення ЄСПЛ «Гримковська проти України» від 21 липня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_729 (Дата звернення: 12.04.2019)

пропорційна рівність. Належне при обміні й відплаті передбачає рівність, проте не пропорційну, а арифметичну, тобто кількісну. Ідея пропорційності також знайшла своє відображення у відомому вислові Ульпіана: «Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi» (справедливість – це незмінне і постійне прагнення надати кожному належне йому право). Символом пропорційності також можуть бути терези Феміди, які в цьому контексті відповідають за точність відповідних вимірювань. Це ще одне переконливе свідчення давнього існування тісного зв'язку між судочинством і пропорційністю⁸. Проте німецькі науковці пов'язують виникнення пропорційності як самостійного принципу з розвитком поліцейського права в кін. 18 ст. Зокрема, даний принцип повинен був обмежувати розсуд державних органів під час реалізації поліцейських повноважень: поліцейські повинні застосовувати на вибір такі засоби, які потрібно для забезпечення громадського порядку, спокою та безпеки. Свобода однієї особи повинна обмежитися для забезпечення свободи всіх інших⁹. Отже, принцип пропорційності спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чий права обмежуються.

В контексті цивільного судочинства принцип пропорційності покликаний продемонструвати можливість судового захисту приватного права особи, якщо не можливо використати інакші, менш ресурсозатратні процедури (медіацію, третейські суди тощо), які були б пропорційні тому соціальному результату, що досягається внаслідок їх використання. Ось чому за кордоном, у першу чергу, даний принцип направлений на розвантаження судів від тих заяв, які можна більш ефективно, враховуючи дорожнечу судової форми захисту, розглянути в інших юрисдикційних інститутах та порядках. Але, якщо доступ до них вичерпаний або побудований на альтернативній основі, то в межах цивільного процесу, треба побувати таку процедуру розгляду цивільної справи, щоби вона

---

⁸ Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. №2. С. 49-50.

⁹ Альбрехт П.-А. Забута свобода: Принципи кримінального права в європейській дискусії про безпеку: пер. з нім. Одеса : Астропринт, 2006.

була співмірна із досягнутим рішенням. Ось чому, діючий ЦПК України передбачає спрощені процедури у вигляді наказного провадження, спрощеного позовного провадження, де з мінімальним використанням процесуального інструментарію, можна добитися винесення справедливого судового рішення. У цьому можна побачити вплив принципу пропорційності на законотворчу діяльність у плані побудови такої моделі розгляду окремих категорій цивільних справ, де б було витримано баланс публічних та приватних інтересів.

Те, що принцип пропорційності може бути не дотриманий при конструюванні процесуальних правил, чудово доводить справа «Наталії Михайленко проти України», де були оцінені положення українського цивільного процесуального законодавства, яке обмежує право особи, що визнана судом недієздатною, самотійно звертатися до суду у випадку її видужання за скасуванням рішення про визнання її недієздатною. ЄСПЛ констатував, що, оскільки в Україні не має автоматичного перегляду судом в обов'язковому порядку даного рішення, а також строк визнання особи недієздатною відповідно до законодавства був необмежений, заявниця фактично була позбавлена права на доступ до суду. Це, у свою чергу, показує порушення принципу пропорційності при конструюванні законодавчих обмежень щодо права на суд. Обмеження, що застосовуються, не повинні обмежувати доступ, що залишається для особи, у такий спосіб або у такою мірою, щоб сама суть права була порушена. Важливість реалізації процесуальних прав змінюватиметься залежно від мети заяви, яку відповідна особа має намір подати до суду. Зокрема, право звертатися до суду щодо перегляду рішення про визнання недієздатності, є одним із найважливіших прав для відповідних осіб, адже у разі ініціювання такої процедури вона буде вирішальною для всіх прав і свобод, на які впливає визнання недієздатності¹⁰. Реакцією на дане рішення ЄСПЛ стала зміна процедури розгляду справи про визнання особи недієздатною. Так, до редакції ЦПК у 2017 року при визнанні особи недієздатною заяву про скасування рішення суду з цього приводу міг подати тільки її опікун або орган опіки та піклування, проте тепер таку заяву

---

¹⁰ Рішення ЄСПЛ «Наталія Михайленко проти України» від 30 травня 2013 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/SOO00547?ed=2013_05_30 (Дата звернення: 12.04.2019)

також може подати сама особа, що видужала або значно поліпшився її психічний стан. Крім того, раніше рішення суду про визнання особи недієздатною було безстроковим, а тепер строк дії такого рішення визначається судом, але воно не може перевищувати двох років. У подальшому клопотання про продовження строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною має право подати опікун, представник органу опіки та піклування не пізніше ніж за п'ятнадцять днів до закінчення строку, вказаного в рішенні суду (ч. 7 ст. 300 ЦПК України).

Але принцип пропорційності в цивільному процесі покликаний не тільки впливати на роботу законотворчого органу, а також і на діяльність суду, що проводить розгляд цивільної справи. Так, відповідно до ст. 11 ЦПК України суд визначає в межах закону порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності. Дане правило означає, що там, де не має чітко визначеної ЦПК України законодавчої моделі поведінки суду або учасників процесу, суд за своїм розсудом повинен будувати таку процедуру розгляду цивільної справи, яка має відповідати принципу пропорційності. Так, даючи учаснику справи час, який необхідний для виправлення недоліків поданої позовної заяви (ч. 2 ст. 185 ЦПК України), суддя повинен враховувати, яке було допущене правопорушення, які треба вчинити дії для його виправлення, який для цього потрібен строк і т.д. Не випадково в ст. 11 ЦПК України, де закріплюється принцип пропорційності, законодавчо визначені загальні критерії, які суд має враховувати при застосуванні даного принципу: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо.

Випадків владного впливу з боку суду на можливість учасниками цивільного процесу реалізувати надані їм процесуальні права, що направлені на захист приватних прав, свобод та інтересів, де треба враховувати дію принципу пропорційності, надзвичайно багато. Це може бути не тільки визначення строку

для виправлення недоліків поданих процесуальних документів до суду, але й під час визначення заходів забезпечення позову (ч. 3 ст. 150 ЦПК України), в процесі вирішення питання забезпечення судових витрат (ч. 1 ст. 135 ЦПК України), під час прийняття рішення про розгляд справи у порядку спрощеного позовного провадження, внаслідок чого сторони можуть не викликатися у судові засідання (ч. 1 ст. 277 ЦПК України), при наданні відстрочки або розстрочки виконання рішення суду (ч. 1 ст. 435 ЦПК України) тощо. У всіх цих випадках суд повинен зважувати, коли приймає певне рішення, яке обмежує процесуальні права учасника справи, що таке обмеження повинно бути дійсно необхідним та ефективним для досягнення публічних інтересів, з одного боку, але не повинно тягнути за собою невинуватих обтяжень для осіб, процесуальні права яких обмежуються, з іншого боку.

Для правильного застосування судами принципу пропорційності важливе значення має тест на пропорційність. У загальному вигляді тест він був розроблений в публічному праві Німеччини та передбачає послідовне вирішення таких питань: 1) чи мало місце втручання державних органів у здійснення індивідуальних прав (свобод); 2) чи було втручання здійснено відповідно до внутрішньодержавного законодавства; 3) чи є мета втручання легітимною; 4) чи може бажана мета бути досягнута із застосуванням даного способу втручання; 5) чи є використовуваний засіб необхідним для досягнення легітимної мети; 6) чи є використовуваний засіб пропорційним (у вузькому сенсі), тобто чи дійсно пропорційне обтяження індивіда служить переслідуючій меті, і досягаються при цьому переваги для всього суспільства. Таким чином, тестування на пропорційність має триступеневу структуру: визначення допустимості (вирішення питань, що відносяться до мети), необхідності (вирішення питань, що відносяться до засобу) і пропорційності (баланс між метою та правами (свободами), що піддаються обмеженню)¹¹.

Отже, принцип пропорційності в цивільному процесі пов'язується із окресленням судом такої процедури розгляду цивільної справи, яка б враховувала розумний баланс між публічним та приватним інтересом, завдання

---

¹¹ Фосскуле А. Принцип соразмерности. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2015. № 1 (104). С. 159-163.

цивільного судочинства, ціну позову, складність справи, її значення для сторін, розмір судових витрат тощо. Очевидно, що використання принципу пропорційності має місце там, де є можливість застосування судового розсуду, тобто коли суддя буде визначати самостійно умови, строки та послідовність тої чи іншої процесуальної дії, вирішуючи ті або інші процесуальні питання в процесі розгляду цивільної справи.